

Vári Árpád

FELÉPÍTENI AZ ANTIMITOSZT 1956 a politikai erőterben (1957–1994)

Az 1956-os forradalom és szabadságharc rendszerváltás utáni harmadik kerek évfordulójához közeledve sokan, sokféleképpen emlékeznek meg a 60 évvel ezelőtt történekről. Az újabb dekád alkalmával esszémben azt a kérdést kívánom körbejárni, a rendszerváltás környékén a politika erőterében miként volt jelen az '56-os ős emlékezete. A különböző politikai irányvonalak és szereplők miként viszonyultak történelmünk e különleges és összetett eseményéhez, milyen formákban kívánták saját magukat pozicionálni a kérdéskörhöz, illetve mely pontok mentén bontakoztak ki a viták. Vizsgálatom végpontjául 1994-et jelöltem ki, a Horn Gyula vezette koalíciós kormány felállítását, ami egyrészt lezárása volt az 1956-ról folytatott addigi vitáknak, másrészt új színezetű konfliktusok kezdete lett.

Minden korszaknak, minden rendszernek megvannak a maga eredetmítosza, amelyekből származtatja és legitimálja önmagát. A Kádár-rendszer eredetmítosza – a Rákosi-rendszerhez hasonlóan – továbbra is 1945 maradt, azt tekintette kiindulópontjának: a „demokrácia” megszületését, a „bitang úri rendszer” eltörlését. 1945 mellé részben az 1919-es tanácsköztársaság – igaz, csak az 1960-as évek második felétől kezdve –, részben az 1956-os „ellenforradalom” leverése nőtt fel ilyen szerepbe; ezek lettek a magyar(országi) „szocialista forradalom” különböző stációi. Azon túl, hogy 1956 eltiprását a rendszer geneziseként tartották számon és az uralkodó párton belüli viták egyik kiindulópontja volt, a hatalom birtokosai tetteiket jórészt az 1956-ban történekről „igazolták”. Az MSZMP különböző – vezető – testületeiben tartott értekezleteken nagyítóval kell keresni azokat a tanácskozáásokat, amelyeken valamilyen formában ne tértek volna ki 1956-ra, ne onnan indították volna érvelésüket. Az alapvető különbség a rendszerváltás utáni emlékezet-képekkel szemben, hogy ekkor a tematikát az „ellenforradalom” rémtettei és az azokra adott „helyes” válaszok uralták, elsődleges feladatul pedig a reakció újbóli megjelenésének megakadályozását tűzték ki. Természetesen ahhoz, hogy ez az egész jól funkcionáljon és hitelesnek hasson a történet, meg kellett teremteni magának 1956-nak a(z anti) mítoszáat is. Mindezt persze úgy, hogy a lehető legkevesebbszer legyen szó a forradalomról. Megjelentek azok a *toposzok*, amelyeknek egy része – más előjellel, de – mind a mai napig jelen vannak.

Az egyik ilyen pont, hogy az októberben kezdődő folyamat elejétől fogva „ellenforradalom” volt. Itt most terjedelmi okok miatt nem térek ki arra a folyamatra, melynek révén 1956. december elején erre az álláspontra helyezkedett az MSZMP vezetősége, élén Kádárral – aki október végén még Nagy Imre államminisztere volt. A másik ilyen kérdéskör a forradalom alatti miniszterelnök kérdése. *Nagy Imre személye* kiemelt fontosságú volt a kádári '56-kép kialakításában. Kádár János 1956 novemberétől legitimációs

válságban volt: hiába tett november 7-én hivatali esküt és állt fel a Kádár-kormány, tényleges hatalmat nemigen képviselt, azt a következő hetekben kellett megszereznie. A legitimitáció megszerzésében a legnagyobb akadályt Nagy Imre jelentette, az országban számtalan helyen meglévő forradalmi szervezetek – élükön az erősödő Nagy-budapesti Központi Munkástanáccsal – követelése között szerepelt, hogy Nagyot a kormány élén akarják látni. Mindez csak részben szólt Nagy Imre személyének, november 21-i elfogásáig ugyanis ő volt Kádár ellenpontja, aki megtestesítette a forradalmat, a magyar szabadság kibontakozásának egyik lehetséges elindítóját, aki a szovjet harckocsikon érkező helytartóval szemben a forradalomtól kapott legitimitással bírt. November 21-ét követően – miután Nagy Imrét a mátyásfüldi szovjet parancsnokságra szállították – a forradalmi szervezetek már nem követelték a visszahelyezését. A leghangsúlyosabb, a magyar kibontakozás, a függetlenség zálogának tartott szovjet kivonulás mellett azonban mindvégig kitartottak. Miután a Nagy Imre-kérdést egy időre félretette, Kádár a vele szemben lévő ellenállást erőből – fegyveresen, majd „adminisztratív eszközökkel” – törte meg; 1956 decemberétől a kommunista hatalom minden erejével nekilátott a megtorlásnak. Hogy a párt „tisztaságát” és saját hatalmát biztosítva lássa, Kádár mindent megtett a történekeért való politikai-jogi felelősség Nagy Imrére és körére terheléséért. Mint közismert, Nagy Imrét 1958. június 16-án kivégezték, ezzel a magyar forradalom *szimbólumává* vált. A harmadik nagy toposz a *fegyvert fogó*, ténylegesen harcoló „ellenforradalmárok” képeinek megteremtése volt. Ezek a személyek a kommunista (anti)mítoszban kivétel nélkül „huligánokként”, a „csöcselékként” jelentek meg. Jórészüik – szólt a hivatalos ideológia – régi „nyilas” vagy büntetett előéletű köztörvényes, aki csak a felfordulást kereste, vagy kimondottan a kommunisták, a „haladó” szelleműek kiirtására törekedett. Az ellenség ilyen szintű démonizálása nem egyedülálló a történelemben. A Kádár-rendszerben keletkezett '56-os mítosz nagyban befolyásolta a rendszerváltás alatti és azt követő időszak '56-képeit.

1989-ben a politika szintjén lényegében nem történt más, mint hogy felcserélték a Kádár-rendszerben kialakított kép pólusait: az ellenforradalomból forradalom, Nagy Imre árulásából mártíromság, a huligán, csöcselék elemekből hősök, „pesti srácok” lettek. Ennek a folyamatnak a kiindulópontja 1989. január 28-a (amikor Pozsgay Imre államminiszter a rádióban 1956-ot „népfelkelésnek” nevezte), végpontja pedig az úgynevezett harmadik¹ Magyar Köztársaság kikiáltása lett – közte pedig Nagy Imre és társai újratemetésével érte el tetőpontját.

Annak ellenére, hogy 1989 elejére már több – illegális és féllegális – tanácskozáson is foglalkoztak 1956-tal és annak örökségével, a közéletben ettől az időponttól kezdve lehetett mind szabadabban beszélni róla. A Szovjetunió vezetete szocialista tábor bomlási folyamatai, az ellenzéki erők Közép-Kelet-Európa-szerte mind hangosabb követelésesei bizonytalanná tették a vezetőket. Miután egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a változtatás elkerülhetetlen, az MSZMP-ben is egyre többet foglalkoztak az átmenet kérdésével. Ez

¹ Amely ráadásul valójában csak második, hiszen Károlyi Mihály 1918-ban hangsúlyozottan „népköztársaságot” kiáltott ki.

két módon mehetett volna végbe: vagy véres eseményeket követően, vagy valamiféle közmegegyezéses úton. A vértelen átmenet ára az volt, hogy az állampártot be kell emelni a létrejövő új rendszerbe, legitimációt kellett neki biztosítani. Nagy Imre és társainak újratemetése erre volt remek alkalom. A reformer kommunista képe több szempontból is ideális volt: amellett, hogy az MSZMP így részben 1956 örökösének tudta beállítani magát, azt az üzenetet is közvetíthette, hogy a rendszer, a szocializmus megreformálható, létezik átmenet a többpártrendszerbe is. Nagy Imre koporsója mellett – miközben a Nagy-budapesti Központi Munkástanács egykori elnöke, Rácz Sándor szólt a tömeghez – az MSZMP és a kormány prominensei (Németh Miklós miniszterelnök, Pozsgay Imre államminiszter, Szűrös Mátyás, az országgyűlés elnöke) álltak őrt. 1989. október 23-án, a rendszerváltás egy újabb, fontos fejezeteként Szűrös Mátyás kikiáltotta a Magyar Köztársaságot. Érdekes kérdés, hogy a forradalom és szabadságharc előtti tiszteletből, vagy esetleg annak bizonyos szintű elfedéséből történt-e ekkor a jeles esemény.

A rendszerváltás egyik legfontosabb tanulsága, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharc egyfelől a lehető legproblematikusabb, más szemszögből az egyetlen helyes választás volt, amikor az új magyar demokrácia a rendszer legitimációját kereste.

Problematikus választás volt abból a szempontból, hogy bármiféle közös identitás, közös történelmi alap kialakítására kevésbé alkalmas. Nincs fókuszpontja, nincsenek mindenki által elfogadott személyiségei, nincsenek olyan testületei, amelyeket a „pajzsukra emelhetne” a nemzet. Sokak számára Maléter Pál és Nagy Imre nem hős mártírok, hanem olyan kommunisták voltak, akik például 1956 előtt nem ellenezték a szovjet csapatok itt tartózkodását – amely a forradalmi követelések közül a legalapvetőbb volt –, épp ellenkezőleg, tetteikkel támogatták azt. A munkástanácsok kérdésében is rengeteg kérdőjel sorakozik. Működésük súlypontja november 4-e utánra, a második szovjet katonai intervenciót követő időkre esik, táptalajt adva azoknak a vitáknak, hogy mennyire is volt része a szorosan vett forradalomnak, vagy esetükben csak egyszerű „utóvédharcokról” beszélhetünk. Azaz: milyen mértékben voltak politikai szervezetek és mennyire lehet csupán üzemszervezési formának tekinteni azokat. Baloldali reformtömörülések voltak, amelyek elsősorban gazdasági változásokat akartak – akár ezzel is elősegítve a későbbi függetlenséget, tehetnénk hozzá –, vagy a nemzet szószólói a Kádár vezette kommunistákkal szemben? Jellemző volt még a forradalomra az a több száz szervezet – forradalmi bizottságoktól kezdve munkástanácsokon át a legkülönbözőbb nevű értelmiségi testületekig és nemzeti bizottságokig –, amelyek sok esetben egymással ellentétes követelésekkel álltak elő. Pártok jelentek meg ismételten, akár megváltozott formában és névvel, de ezek csupán szűk kört tudtak megszólítani, az események alakításába nemigen voltak képesek beleszólni. A fegyveres csoportok között is igen mérsékelt volt a kapcsolat, a szereplők pedig a legalapvetőbb indíttatásában is különbségek álltak fent, gondoljunk csak Pongrácz Gergelyre és Angyal Istvánra. Nem tudjuk, mi lehetett volna a forradalom végkimenetele, mert mindenfajta kikristályosodási lehetőséget eltörölt a november 4-i szovjet támadás és a december eleji-közepi kádári megtorlás kezdete. Nem lehet tudni, hova futottak volna ki az események, milyen fegyveres és tárgyalásos módzatok alapján jutottak volna el az események egy konszolidáltabb időszakba. A kétségkívül – akár a fel-

színen, akár a mélyben – meghúzódó ellentétek (melyeket leginkább az utólagos visszatekintésből érzékelünk) mellett ugyanakkor a *nemzeti egység mindent felülmúló és felülíró élménye* jellemezte a forradalom és szabadságharc napjait. Ez az egység- és élménykeresés jellemezte 1989-et is, '56 látszólagos gyengesége tehát – a közös személyiségek, szervezetek és a „kikristályosodások” hiánya – a mérhetetlen ereje is. Az 1989-re több szempontból is megosztott ellenzék, az egymással szembenálló értelmiségi holdudvarok, a megosztott társadalom tagjai közül mindenki megtalálhatta a maga 1956-ját. Minden utólagos értelmezés és forradalom-kép ellenére ugyanis volt egy szűk mezsgye, amelynek mentén bizonyos fokú minimumot lehet vonni '56 esetében. A szabadság iránti vágy, a – más és más módon értelmezett – függetlenség és az addigi rendszer megváltoztatása iránti igény jellemezte mind 1956 történetét, mind 1989 szellemiségét. A keleti blokk összeomlásának pillanatában nem is lehetett más legitimációs tényezőt találni, mint 1956-ot, amikor a Szovjetunió éppen kivonulóban volt Kelet-Közép-Európából – igaz, ez katonai értelemben eltartott 1991-ig. A nemzetiegység-törekvéseket azonban csakhamar a csalódás váltotta fel, amely utólag 1956 egységébe vetett hitet is megingatta – pedig a demokrácia alapvetően megosztó, ilyen a természete. Az 1945 és 1947 közötti, koalíciónak mondott időszak ezért is volt teljesen alkalmatlan legitimációs tényező: egyrészt mind a mai napig nem ismerjük teljes egészében, másrészt annak „bukása” vezetett el a kommunista diktatúrához. Története nem képes megmozgatni az embereket, az akkori politikai ellentétek nem lehetnek alapjai egy egységre törekvő, a diktatúrából épp kiszakadó nemzetnek. 1956 minden felsorolt gyengesége és ereje melletti legnagyobb erénye éppen be nem teljesültségében rejlik: örök reménység maradt, és 1989-ben éppen erre volt szükség.

A rendszerváltás környékén sorra jelentek meg 1956 még élő szereplői: Király Béla, Rácz Sándor, Göncz Árpád, hogy csak pár nevet említsek. Sokan közülük közéleti, politikai szerepet is vállaltak. Göncz Árpád a Szabad Demokraták Szövetségének tagja, majd a harmadik Magyar Köztársaság első, országgyűlés által megválasztott elnöke lett, miközben börtönviselt társai más-más pártokban tűntek fel. Már 1990 előtt is megmutakoztak az eltérő '56-os hagyományok és az ebből (is) kinövő ellentétek. A pártok pedig ennek megfelelően próbálták a saját értelmezésüket minél egyetemesebbé tenni. Több tradíció is létezett párhuzamosan² – gondoljunk például Krassó Györgyre. Közülük kettő azonban kiemelkedett: a Nagy Imrét – és a vele együttműködő egykori értelmiséget – zászlajukra tűzők, illetve az antikommunista, nemzeti függetlenséget előtérbe helyezők. A Nagy Imre-kép megteremtésében többek között az emigrációs, baloldali értelmiség járt élen, akik elsősorban a brüsszeli Nagy Imre Intézetben és a párizsi Magyar Füzetek körül tömörültek. Ők a szocializmus egyfajta reformtörekvését látták Nagy Imre munkásságában – aki bár nem tagadta meg kommunista múltját, mégis tettei alapján sok értelemben szembement vele. Ezt a hazai baloldal magáévá tette, úgy értelmezve '56-ot, hogy az alapvetően baloldali indíttatású volt, és kezdeményezői pedig az értelmiség és

² Litván György egyenesen négy ilyen irányzatot ír le: reformszocialista, nemzeti-demokratikus irányzat, konzervatív tábor és szélsőjobboldali radikalizmus. Lásd LITVÁN György: *Az 1956-os magyar forradalom eszméi és irányzatai* = UÓ.: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történelmi tanulmányok*, Osiris, Budapest, 2008, 328–337.

a pártellenzék tagjai. Ezzel szemben állt egy – leegyszerűsítve – jobboldalinak mondható hagyomány. Ennek az értelmezésnek jellemzője volt, hogy az alapvetően baloldali „forradalom” fogalom mellett igen hangsúlyosan a „szabadságharc”-jelleget emelte ki. A kontinuitást azonban a legfelsőbb politikai szinteken is keresték kormányoldalról. Antall József miniszterelnök egy 1992-es interjújában egyenesen Nagy–Tildy-kormányról beszélt az 1956. október 30. és november 3. közötti időszakra vonatkozóan.³ A kormányfő Tildy Zoltánnal a kisgazda hagyomány fontosságát és folyamatosságát akarta kiemelni, egyben kidomborította a forradalomban játszott elvárhelytelen szerepét – a Nagy Imre-hagyományt nem eltörölve, de a kisgazdát melléhelyezve. A törekvés ugyan érthető, de történetileg nehezen igazolható.

A rendszerváltást követő első, szabadon választott kormány ciklusa alatt a pártok adáz csatákat vívtak egymással, amelyekben 1956 sokkal inkább a másik elleni ütőkártya, semmint történelmi elemzés volt.⁴ Az egész akkor vált igazán aktuálissá, amikor az MSZP bejelentette, hogy Horn Gyula fogja vezetni a párt országgyűlési választási listáját. Ez a döntés többszörösen is szemet szúrt az akkori kormányoldalra: az utódpart, amely pár évvel korábban még egy diktatúrát működtetett – és ekkor a kormányzásra a legnagyobb esélye volt –, egy egykori karhatalmistát (az új rendszer legitimitását képező forradalmat vérbefojtó gépezet emberét) indít a miniszterelnöki posztért. Horn Gyula múltja mentén fókuszba került a karhatalmisták, „a pufajkások” kérdése, de ez már érdemben nem változtatott az 1994-es választások menetén. Az MSZP, élén Horn Gyulával alakított kormányt, koalícióra lépve az addigi leginkább antikommunistának tartott SZDSZ-szel – ezáltal az 1956-ról szóló közéleti viták új színezetet kaptak.

³ Magyar Nemzet 1992. július 4.

⁴ Göncz Árpád kifütyülésének történetét annak zavaros, homályos, igazából tisztázatlan körülményei miatt itt nem elemzem.